

YORUM / COMMENTARY

Yayın Geliş Tarihi / Received: 01.06.2025

Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 01.07.2025

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi / To cite this article (Chicago, 17-A sürüm / Chicago, 17th A):

Demiralp, Oğuz, “Atatürk Döneminde Bir Avrupa Birliği Öyküsü”. *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History* 26, (2025): 19-27.

ATATÜRK DÖNEMİNDE BİR AVRUPA BİRLİĞİ ÖYKÜSÜ

E. Büyükelçi Oğuz DEMİRALP

Ankara Politikalar Merkezi (APM)

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8057-4394>

DOI: 10.54842/ustich.1778074

Öz: *Aristide Briand’ın 1929’da öne sürdüğü Avrupa Birliği projesinin diplomatik ve tarihsel boyutlarını Atatürk dönemi Türkiye’si bağlamında ele almaktadır. Briand’ın Locarno Antlaşması, Kellogg Paketi ve nihayetinde Avrupa Federal Birliği Memorandumu ile somutlaşan girişimleri, Avrupa’da barış ve iş birliği vizyonunun öncül örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, Türkiye’nin henüz Milletler Cemiyeti’ne üye olmamasına rağmen, Avrupa kimliğinin ve entegrasyon sürecinin bir parçası olarak görülmesi vurgulanmaktadır. Tevfik Rüştü Aras’ın gözlemleri ve Atatürk’ün Balkanlar üzerinden Avrupa bütünleşmesine dair perspektifleri, Türkiye’nin uluslararası sistemdeki konumlandırmasını açıklamaktadır. Sonuç olarak, Briand’ın başarısız kalan Avrupa Birliği tasarısının, gelecekteki entegrasyonlara zemin hazırladığı ve Türkiye’nin Avrupalı kimliğinin diplomatik bir gerçeklik olarak döneme damgasını vurduğu ortaya konulmaktadır.*

Anahtar Kelime: *Atatürk, Aristide Briand, Avrupa Birliği, Milletler Cemiyeti, Türk Dış Politikası*

A EUROPEAN UNION STORY IN THE ATATÜRK ERA

Abstract: *This article examines Aristide Briand’s 1929 European Union project within the historical and diplomatic context of Atatürk’s Türkiye.*

Briand's initiatives, ranging from the Locarno Treaties to the Kellogg Pact and culminating in the European Federal Union Memorandum, are analyzed as early expressions of the vision of a peaceful and cooperative Europe. Despite not yet being a member of the League of Nations, Türkiye was recognized as part of the European sphere, a status reinforced by contemporaneous diplomatic exchanges. The reflections of Foreign Minister Teyfik Rüştü Aras and Atatürk's emphasis on Balkan cooperation as a precursor to European unification are presented as key elements of Türkiye's foreign policy perspective. Ultimately, although Briand's plan did not materialize, it laid conceptual foundations for later European integration, while simultaneously affirming Türkiye's European identity within the interwar international order.

Keywords: *Atatürk, Aristide Briand, European Union, League of Nations, Turkish Foreign Policy*

Aristide Briand (1862 – 1932) Fransa’nın siyasal tarihinin unutulmayan bir ismidir. 11 kez Bakanlar Konseyi Başkanlığı (başbakanlık) yapmış, 26 kez değişik bakanlık görevlerini yürütmüştür. Siyaset alanında ön plana çıkması, 1905 tarihli laiklik yasasının hazırlanmasında ve kabul edilmesinde öncü rol oynamasıyla olmuştur. 1908 yılında Adalet Bakanı iken, idam cezasının kaldırılmasını öngören bir yasa tasarısını Meclis’e sunmuştur. Tasarı kabul edilmemiş, ancak bu girişim Briand’ın ilericiiliğinin bir ifadesi olarak görülmüştür. 1921 yılında TBMM Hükümetinin Fransa ile Ankara Anlaşması’nı imzaladığı sırada Aristide Briand Fransa’nın Dışişleri Bakanı idi. Dolayısıyla Türk – Fransız ilişkilerinin tarihinde de Aristide Briand’ın önemli bir yeri bulunmaktadır.

Aristide Briand, sadece ulusal değil, Avrupa düzeyinde de etkin bir siyasetçi olarak tanınmaktadır. Avrupa’nın bir barış ve iş birliği kıtası olması yönünde çalışmıştır. Bu bakımdan, ilk büyük başarısı Locarno Antlaşması olmuştur. Fransa, Almanya, İngiltere, Belçika, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan bu antlaşma Fransız – Alman barışması eksenli, yeni ve savaştan uzak bir Avrupa’ya amaçlamıştır. Almanya’nın Milletler Cemiyeti’ne üye olmasının önü açılmıştır. Dönemin Alman Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann’ın Aristide Briand ile fikir birliği içinde olması müzakerelerde sonuç alınmasını kolaylaştırmıştır. Antlaşma bütün Avrupa’da olumlu yankı yapmış ve “Locarno ruhu” deyimi siyasi literatüre girmiştir. 1926 yılı Nobel Barış Ödülü de Aristide Briand ile Gustave Stresemann’a verilmiştir. Locarno Antlaşması, Fransız – Alman iş birliğinin Avrupa barışı açısından temel nitelikte olduğunu göstermiş, ayrıca ilgili devlet adamları arasındaki diyalogun can alıcı önemini ortaya koymuştur. Briand da, Stresemann da, iyi birer yurttaş olmanın yanısıra iyi birer Avrupalı olmanın, Avrupa ideallerine bağlı olarak iş birliği yapılmasının Avrupa barışı için gerekli olduğunu düşünüyorlardı.

Aristide Briand’ın ikinci büyük başarısı uluslararası ilişkiler tarihinde Briand – Kellogg Paktı olarak bilinen anlaşmadır. Briand’ın girişimi üzerine Fransa ile ABD arasında başlayan müzakereler 1928 yılında başarıya ulaşmıştır. Anlaşmaya, Türkiye dâhil olmak üzere, 60’dan fazla ülke katılmıştır. 1929 Nobel Barış ödülü de Frank Kellogg’a verilmiştir. Pakt, savaşı ve saldırganlığı yasa dışı ilan eden, dolayısıyla

küresel barışın hukuki zeminini oluşturmayı amaçlayan bir anlaşma olarak anılır.

Aristide Briand'ın üçüncü büyük girişimi 1929 yılında Avrupa Birliği projesini ortaya atması olmuştur. Briand, 5 Eylül 1929 günü Milletler Cemiyeti'nin 10'uncu Genel Kurulu'nda Fransa Başbakanı olarak yaptığı konuşmada, Avrupa ile ilgili olarak şunları söylemiştir: *“Avrupa halkları gibi coğrafi açıdan grup oluşturan halklar arasında bir çeşit federal bağ var olmalıdır. Bu halklar, birbiriyle temas etmek, ortak çıkarlarını tartışmak, ortak kararlar almak olanağına her an sahip olmalıdır. Ezcümle, söz konusu halklar, ortaya çıkabilecek ciddi durumlarla başa çıkabilmelerini sağlayacak bir dayanışma bağıni kendi aralarında kurmalıdır. Benim yaratmaya çalışacağım şey bu bağıdır. Elbette, ortaklık (association) bilhassa ekonomik alanda etkili olacaktır: en acil gereklilik budur. Ekonomik alanda başarılar sağlanabileceğine inanıyorum. Siyasal, sosyal alanlarda da, böyle bir ortaklığın parçası olacak ulusların hiçbirinin egemenliğine dokunmadan federal bağ kurulmasının hayırlı olacağından eminim. Yaptığım bu telkini şimdiki oturumumuz süresi içinde gayriresmi olarak ele almalarını ve incelenmesini hükümetlerine önermelerini Avrupa uluslarını temsil eden meslekdaşlarımdan bekliyorum. Telkinimin, gördüğümü sandığım gerçekleştirilmesi olanaklarına ilişkin değerlendirmeler, daha sonra, belki gelecek genel kurul toplantısında bildirilebilir.”*

O tarihte Milletler Cemiyeti'ne üye Avrupa devlet sayısı 27 idi. 9 Eylül 1929 sabahı, Aristide Briand Avrupalı orundaşlarının (mevkidaş) tümünü bir çalışma kahvaltısına çağırmıştır. 27 bakanın hepsinin katıldığı bu toplantı sonunda kısa bir bildiri yayımlanmıştır. Bildiride, Aristide Briand'ın, “Avrupalı uluslar arasında bir birleşme bağı (a bond of union) kurulması yönünde attığı adımın olumlu karşılandığı” vurgulanmıştır. Bakanlar konuyu hükümetlerine götüreceklerini belirtmişler, bu arada Fransa'dan bir andiç (memorandum) hazırlamasını, danışma süreci başlatmasını, toplanacak görüşleri içeren bir rapor yazılmasını istemişler; sözkonusu raporun bir sonraki Genel Kurul toplantısında ele alınmasını kararlaştırmışlardır.

Fransa, kendisinden talep edilen memorandumu hazırlamış ve 17 Mayıs 1930 tarihli bir belge olarak 26 ülkeye dağıtmıştır. Belgenin başlığı

şöyledir: “Bir Avrupa Federal Birliği Sisteminin Örgütlenmesine İlişkin Andıç (memorandum).” Belgede ilk vurgulanan husus, Avrupa Birliği kurulmasının Milletler Cemiyeti’ni zayıflatmayacağı, tersine, bölgesel güçleri Cemiyet’in ideallerini desteklemek üzere bir araya getireceği savıdır. Avrupa Birliği’nin, ilgili ülkelerin egemenliklerine ve eşitliğine hâlel getirmeyeceği de ayrıca kuvvetle belirtilmiştir. Briand’ın bir yıl önceki önerisinden görece farklı olan yönü ise mutasavver Birliğin siyasal yönünün ekonomik yönünün önüne geçmesidir. Belgede, Avrupa’da bu aşamada gümrük birliği kurulmasının, Milletler Cemiyeti’nin evrensellik ilkesiyle çatışabileceği öne sürülmektedir. Avrupa Birliği’nin örgütlenmesinin temelleri olarak şu hedefler saptanmıştır:

- Avrupa’nın moral birliğini ve Avrupa devletleri arasında dayanışma ilkesini kayda geçirmek üzere Avrupa Pakti denebilecek genel bir anlaşma yapılması;
- Hükümet temsilcilerinden oluşacak bir Avrupa Konferansı kurulması;
- Konferans başkanlığının üye ülkeler arasında dönüşümlü olarak üstlenilmesi;
- Birliğin icra organı olarak, başkanlığı dönüşümlü olacak bir daimi siyasi komite kurulması.

Belgede, daha sonra, Birlik organlarının hangi iş birliği alanlarında yoğunlaşabilecekleri anlatılmaktadır. Yorumlayarak okursak, ülkelerin siyasi iradelerinin örtüşmesinin bir Avrupa federasyonu kurulmasının ilk koşulu olduğu, ancak bu federasyonun tekleşme (unity) değil, birleşme, birlik olma (union) ilkesini dayanacağı vurgulanmaktadır. İktisadi iş birliğinden vazgeçilmemekte, ekonomik birlik kavramı gene de kullanılmaktadır. Avrupa’nın ekonomik örgütlenmesinin Avrupa ekonomik sistemlerinin ilgili hükümetlerin kontrolü altında birbirine yakınlaştırması gerektiğinin altı çizilmektedir. Hatta ortak pazar ideali dile getirilmektedir. Ayrıca şu pratik konuların incelenmesi gerektiği belirtilmektedir: genel iktisat; yollar, kanallar gibi devlet haracaması gerektiren alanlarda eşgüdüm; iletişim ve transit; finans; çalışma

hayatı; sağlık; fikrî iş birliği; parlamentolar arasında iş birliği, yönetim (evrensel örgütlerde Avrupa bölümlerinin kurulması).

Çok geniş bir alana yayılan bu Avrupa Birliği projesi üzerine olabilecek görüşlerin 15 Temmuz 1930 tarihine kadar bildirilmesi ilgili ülkelerden istenmiştir.

1929 – 30 yıllarında Türkiye, Milletler Cemiyeti’ne henüz üye değildi. Dolayısıyla Briand’ın girişiminin kapsamı dışında kalmıştı. Buna rağmen Ankara, projeye dâhil edilmesini sağlamak üzere, İtalya, Almanya, Yunanistan başta olmak üzere Avrupa ülkeleri nezdinde girişimler başlatmıştır.

27 ülkeden alınan yanıtlar ve Fransa’nın genel değerlendirmesi 15 Eylül 1930 tarihli ve “Bir Avrupa Federal Birliği Sisteminin Örgütlenmesine Dair Belgeler” başlıklı bir Milletler Cemiyeti belgesi olarak yayınlanmıştır.

Belgede bizim açımızdan en önemli husus, İtalya ve Almanya gibi iki belirleyici ülkenin, girişimin Türkiye’yi de kapsamı gerektiğini açıkça vurgulamalarıdır. Türkiye bir Avrupa ülkesi olarak tanımlanmıştır. İtalya ve Almanya, SSCB’nin de girişime dahil edilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca, Yunanistan, Bulgaristan ve Macaristan, Türkiye’nin girişime alınmasını kuvvetle önermişlerdir.

Ülkelerden gelen yanıtlar arasında olumsuz görüneni İngiltere’ninki olmuştur. Büyük ölçüde kontrol altında tuttuğu Milletler Cemiyeti’nin etkisinin azalacağından endişe duyan İngiltere, Avrupa’da kapsamlı birlik oluşturulması fikrini benimsememiştir. Ayrıca Avrupa’da böyle bir birlik kurulmasının ABD’ni Avrupa’ya yabancılaştıracağını öne sürmüştür. Diğer ülkelerinin heveslerinin de 1929 yılına oranla azaldığı anlaşılmaktadır. Bu arada 1929 ekonomik krizinin Avrupa dahil bütün dünyayı sarsması Briand’ın projesini olumsuz etkileyen bir gelişme olduğunu yazan tarihçiler vardır. Bence, tam tersi olmalıydı, ama dayanışma yerine kendini dünyaya karşı koruma eğilimlerinin ağır bastığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, Briand’ın yakın dostu Alman Dışişleri Bakanı Stresemann’ın 1929 yılında hayatını yitirmesinin Avrupa Birliği projesini olumsuz etkilediği tarihçilerce belirtilir.

Aristide Briand'ın memorandumunu tartışmak üzere Avrupa ülkeleri arasında bir toplantı düzenlenenmiştir. 23 Eylül 1930 günü, Milletler Cemiyeti bünyesi içinde bir inceleme komisyonu kurulmasıyla yetinilmiştir. Söz konusu komisyon 31 Mayıs 1930 günü Türkiye ve SSCB'nin de üye olarak katılımıyla dışişleri bakanları düzeyinde toplanmıştır. ABD ile Japonya toplantıya gözlemci sıfatıyla girmişlerdir. Türkiye'yi o günün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras temsil etmiştir.

Tevfik Rüştü Aras, Aristide Briand'ın Avrupa Birliği projesinden ve katıldığı komisyon toplantısından anılarında söz eder.¹ Aras'ın yazdıklarından birkaç alıntı yapılarak toplantının havası verilebilir:

“Toplantıya Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Briand reislik ediyordu. (...) Toplantıda söylediği nutukta, o yaşadıkça harp olmayacağını söyledi. Bu, Briand'ın imanındaki şiddeti gösteren cesurane bir beyanattı. Fakat hasta ve ihtiyar devlet adamı dünyaya büyük bir şey vaat etmiyordu. (...) Avrupa Birliğini hakikat sahasına çıkarmak üzere yapılan bu toplantının semere vermesi için sarf edilen bütün gayrete rağmen, o vakit bu küçük kıtada hüküm süren hava bu projenin inkişafına müsait değildi. (...) Nihayet ziraatçı memleketlere yardım için bir milletlerearası bir banka kurulmasına karar verildi ve bu maksatla bir anlaşma imzalandı. Dağ fare doğurmuştu. Bu ceninin de ömrü uzun olmadı. (...) Komisyonun bir celsesinde Mösyö Litvinof'un fırsattan istifade ederek Sovyet Rusya'da ne işsizlik ve ne de işsiz mevcut olduğunu söylediğini hatırlıyorum. Bir başka celsede ben, Türkiye'nin Amerika ile olan ticaretini muhafaza etmek, hatta artırmak istediğimi söylemiştim. Bu Avrupa komisyonunda kimse bir Avrupa federasyonu kurulmasından bahsetmedi. Komisyonun mesaisini bitirdikten sonra, Avrupa aynı karışık manzarayı göstermekte devam etti. İşte meşhur Avrupa Birliği teşebbüsden hafızamda kalan bundan ibarettir.” Tevfik Rüştü Aras, ayrıca, o günün Avrupa'sının siyasal ve ekonomik koşullarının, ülkeler arası ilişkilerin yetkin bir analizini kaleme almıştır.

Tevfik Rüştü Aras, Avrupa Birliği anılarını aktardığı bölümün sonunda, Dünya'nın geleceğine dair şöyle bir değerlendirme yapmıştır: *“Dünya son iki asırda milliyetçilik ve emperyalizm hareketlerine şahit olmuştur. İkinci Cihan Harbi'nden sonra milletler arasında bir iş birliği*

1 Tefvik Rüştü Aras. *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, 2003.

devresinin açılacağını gösteren alametler çoktur. Aralarında her birinin menfaatini tatmin edecek şekilde iktisadi mübadelelerin tanzim edildiği milletler grupları teşekkül edecektir. Birinci Cihan Harbi parçalanmaya sebep olmuştur. İkinci Cihan Harbi birleşmelere sebep olacaktır. Fakat esas olan şudur ki, birincinin doğumundaki hataları ihtiva etmeyen umumi bir iş birliği kurulmadıkça sulh ve emniyet tekrar mahzurları bilinen muvazene sistemine düşebilir.” Aras’ın bu kehanetinde, bir yandan Avrupa Birliği’nin gelişimini, öbür yandan dünya düzeninin aksaklıklarının artmasını görebiliriz. Günümüzün dünyasına bakarak, Aras’ın deyimiyle yeniden “muvazene sistemine düşebilme” riskinin arttığını da söyleyebiliriz. Anlaşılan, ülkeler, 1920’leri, 1930’ları unutarak benzer hataları yapmaya yönelebilmektedir. O yılları iyi bellemekte yarar vardır.

O yıllara ilişkin değerlendirmelerinde Tevfik Rüştü Aras’ın ulaştığı sonuç, ortamın bir Avrupa Birliği kurulmasına uygun olmadığıdır. Nitekim, proje yavaş yavaş kenara itilecek, hele 1932 yılında Aristide Briand vefat ettikten sonra uzun yıllar unutulacaktır. Günümüzde Briand’ın projesi, ilerde Avrupa Birliği’nin kurulmasının yolunu açan olumlu bir girişim olarak ilgili çevrelerce anılmakta ve Briand’a “Avrupa’nın Babası” ünvanını yakıştıranlar bulunmaktadır.

Briand’ın projesiyle ilgili diplomatik ve siyasal sürecin bizim açımızdan çok önemli bir yönü Türkiye’nin Avrupalı bir devlet olarak kabul edilmesidir. Laik ve devrimci Atatürk Türkiye’sinin Avrupa’nın bir parçası olduğu yönünde fikir birliği oluşmuştur. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı’nda sonra meydana gelen bölgesel ve uluslararası oluşumlarda Türkiye kendisini Avrupalı olarak değerlendirmiş ve o şekilde değerlendirilmiştir.

Öte yandan, Atatürk’ün Avrupa Birliği konusunda arkadaşı Asaf İlbaş’a söyledikleri bilinmektedir: *“Bir Balkan Birliği’ne lüzum vardır. Beni bırakınız, fırkamin lideri olarak Balkanlar’da bir seyahat yapayım. Balkan devlet adamlarıyla konuşayım ve efkarı umumeyi hazırlayayım. Dünyanın ufuklarında görüyorum. Bir Balkan Birliği kurulabilirse, bir Avrupa Birliği’ne yol açılabilir. Batı devletleri de er geç birleşmiş olacaklardır.”*² Atatürk’ün bu sözleri, genç Cumhuriyet’in Briand’ın

2 Ali Bektan, *Atatürk Kehanetleri*, Sınırötesi yayımları, 1998.

girişimine neden hiç beklemeden katılmak üzere harekete geçmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Atatürk'ün Avrupa'nın dışında bir Türkiye düşünmediği açıktır.

Ahmet Rasim'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1815 Viyana Kongresi'ne katılmaması bedelini ağır ödediğimiz bir hata olmuştur³. 1970'ler Türkiye'sinin, AET'ye Yunanistan ile aynı zamanda tam üyelik başvurusu yapmamış olmasının bedelini de el'ân ödediğimizi öne sürenler olduğunu biliyoruz. Cesur ve atak dış politikasıyla Atatürk Türkiye'si'nin bu tür hayati hatalar yapmamış olacağı, Briand'ın girişimine yaklaşımından bellidir.

3 Ahmet Rasim : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları içinde Batış Evreleri*, Günümüz diliyle basıma hazırlayan: Ord. Prof. H.V. Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınları, Mayıs 1987, Sayfa 127 -129.)